

VEKERDI LÁSZLÓ: NÉMETH LÁSZLÓ ALKOTÁSAI ÉS VALLOMÁSAI TÜKRÉBEN
Bp. 1970. Szépirodalmi K. 390 1. (Arcok és vallomások)

Vekerdi László könyve az „Arcok és vallomások” sorozat eddig legnagyobb terjedelmű darabja. A többi kismonográfiánál részletesebb előadást Németh László életművének kivételes hatása és jelentősége, meg egyéniségének-pályájának bonyolult, elmentmondásos jellege egyaránt indokolja. A többlet nem a fényképanyag vagy az idézett dokumentumok szaporításából, hanem a szerző által írott részek bővüléséből ered. Ez a megoldás persze nem hibáztatható, de egy sajnálatos következménye mindenestre van: azt a bonyolult, csupa-ellentét hatást és benyomást, amelyet Németh idősebb és fiatalabb kortársaira (négy-öt nemzedékre immár!) tett, a szerzői összegezek nem tudják olyan plasztikusan elénk állítani, mint a memoráók vagy korabeli megnyilatkozások. Bohuniczky Szefi, Illyés Gyula, Kodolányi János életrajzi-emberi megemlékezéseinek kívül érdekes módon illesztette volna a „pro és kontra Németh László”-komplexust néhány részlet Gellért Oszkár memoárjából, Féja Géza vagy Juhász Géza embert és művet egyaránt bemutató írásaiból stb.; Pap Károlyné is érdekes adalékokkal egészíti ki Németh portréját (könyve persze később jelent meg Vekerdiénél, a pusztán figyelemfelkeltésül említjük itt). A memoár-anyagnak ez a megrostálása a könyv műfajára is rányomja bélyegét — céljában és módszerében elsősorban az *irodalmi életrajz* felé tolódik el. A részletes Németh László-biográfia megírása, élet és művek kronológiájának jól használható összegezése a szerző vitathatatlan érdeme. A legfontosabb támpontokat nyilván Németh önéletrajzi írásai nyújtották — *Ember és szerep*, *Magam helyeit*, *A másik mester*, *Tanúévek*, *Levelek a hipertóniáról* stb. —, de helyesen, megfelelő tapintattal és mértéktartással Vekerdi a költött cselekményű regényekből is kiemelt olyan mozzanatokot, ahol az író saját élményét ruhazza egy-egy hősére: az *Emberi színjáték*ból a bölcsész- és orvosgyetemi élet epizódjait, az *Irgalomból* Korányi professzor portréját, a *Szerdai ogadónap*ból a Barbián-Babits tartotta latin-

órák áhítatát, az *Égető Eszt.*-ből a Móriczsal közös vásárhelyi szereplés vagy az 1945 utáni társaságalapítás felidézését stb. Az életrajz másik fontos forrását azok a folyóiratok alkotják, amelyekben először jelentek meg Németh — később kötetekben is összegyűjtött — írásai. Vekerdi a kronológia tisztázása végett meg a szellemi környezet fölvezetése céljából ezek többségét is átnézte, s róluk adott jellemzései — közvetve és kimondatlanul — ismételtlen a módszeres folyóirat- és sajtótörténeti kutatások folytatására, s ezen belül a jobboldali, konzervatív vagy vegyes ideológiájú orgánumok alapos elemzésének sürgető feladatára is figyelmeztetnek. Áttekintni a könyv azt a folyvást mozgó, alakuló komplexumot is, amit Németh László eszméletörténetének vagy érdeklődés-történetének lehetne nevezni, tisztázza az író különböző korszakaira jellemző kulcsfogalmak „belépésének” időrendjét (vállalkozás, alkat, tájékozódás, új enciklopédia, minőségiszocializmus, a szellem embere, görög világkép, mozgalom, Közép-Kelet-Európa, sziget, mélymagyarság, vidéki-kisvárosi szigetképződés, új pedagógia, magyar műhely, világcivilizáció stb. — e felsorolás nem rendszeres vagy teljes, de talán jelzi, hogy e fogalmak vagy „metaforák” keletkezéstörténetét érintve Vekerdi hasznos segédanyagot nyújt az életmű ideológiai vagy esztétikai szempontú vizsgálóinak). Természetszerűleg tágabb társadalom- és irodalomtörténeti oldalai is vannak e munkának, esszéisztikus korszakjellemezések a Németh László tevékenységében fontos évtizedekről, a népi írói mozgalom kibontakozásáról és megtorpanásáról, a magyar értelmiség dilemmáiról a második világháborúban, a XX. kongresszusnak a magyar szellemi életre gyakorolt erjesztő hatásáról, az ötvenes és hatvanas évek irodalompolitikájáról stb. Ilyenformán több szálon folyik a „cselekmény”, szövdök össze az írói életrajz, amelyre tökéletesen illik M. Wehrlinek e műfajról adott definíciója: „a személyes élet időrendi leírása, az irodalmi és irodalmon kívüli aspektusok sokrétűségében”.

Művészek életrajzának egyik fontos funkciója, hogy a művek keletkezésének szubjektív elményalapját és hátterét föltárva segítsenek az életet a művel összekötő vonalakat megrajzolni. E téren Vekerdi összefoglalásának is vannak érdekes eredményei. Az író által átélt események meg a rájuk következő lelki reakciók átruházásának idézett példáin kívül figyelemre méltó módon kapcsolja össze a szerző a *Bűn* keletkezését azzal az összetett, félig egyéni, félig osztálybűntudattal, amely a Törökvész utcai ház megvásárlása miatt vett erőt Németh Lászlón; az *Eklézsia megkövetés* és a *Husz János* problematikája nem független az író 1947-ben, a Magyar Közösség pere idején ért támadások pszichózisától, az *Áruló* és a *Szörnyeteg* viszont a *Galilei* megírását követő, ezúttal nem baloldali támadások, hanem az 1954. júliusi felemás politikai helyzet meg a reakciós gyanúsítások által előidézett „feszült légkör” és „drámai homály” heteiben született. Sokat lehetne még idézni a művek genézisére fényt vető életrajzi adalékokból; Vekerdi maga is megkísérli efféle megfigyelései alkotáslélektani általánosítását. Az önéletrajzi motívumokat közvetlenül felhasználó, tehát az íróról „levált” és „önállósult” pályák rajzát nyújtó regényektől megkülönböztet egy másik típust, amelyet transzponált lelki önarcképnek neveznek, mivel az író és hőse közötti érintkezés itt nem a külső események, hanem a lélek szerkezete és problémái körébe tartozik. „Aki Németh életét keresi, a *Gyász*, az *Iszony*, az *Égető Eszter* első kötete és az *Irgalom* nyomán tájékozódhat; de akit egy nagy író pályájáról leváló életlehetőségek érdekelnek inkább, az szívesebben forgatja az *Emberi színjátékok*, az *Alsóvárosi búcsút*, a *Szerdai fogadónapot*, Méhes Zoltán történetét” (163). Ha túlzás is „az élet és a lélek történetét” olyan diametráisan szembeállítani, mint Vekerdi teszi, megfigyelése magja feltétlenül figyelmet érdemel. A kétféle Németh László-i regénytípus megkülönböztetése valóban indokolt, bár nem azért, mert az egyikre inkább vonatkozhat az önéletrajz elnevezés, mint a másikra. Hiszen a mitológiai típusokat megformáló művekben (*Gyász*, *Iszony* stb.) is az író „pályájáról leváló lehetőségek” öltének testet. A két regényfajban közös az önéletrajzi ihlet, különböző viszont a vizsgálódás iránya: az egyikben a virtuális önéletrajz a társadalmi lehetőségekre koncentrált, a másikban a lelkiekre; az egyiknek épp ezért a tágas külső világ a színtere, a másiknak a szűkebb családi bensőség; az egyiket a férfi hősök határozzák meg, a másik géniuszai nők.

Vekerdi könyvének hibáztatható vonásai elsősorban apologetikus célzatával és eltökéltségével vannak kapcsolatban. Németh László több évtizeden át hol nyíltan kifeje-

zett, hol lappangó polémiát folytatott a marxizmus ideológiájával (vagy amit annak hitt), s e vita némely szakaszaiban nemcsak ellenfelére, hanem rá is kirekesztő, türelmetlen magatartás volt jellemző. Sok részgazsága és mindenkori szubjektív jóhiszemősége ellenére tévedések és helytelenül orientáló nézetek is fűződnek nevéhez. Nem kellene ezt itt emlegetni, ha Vekerdi nem akarná Németh pályájának ellentmondásait elhallgatni vagy tompítani, hőstét ideálisabbnak, bírálóit rosszabbnak tüntetve fel a valóságosnál, s eltorzítva ezáltal mind Németh munkásságának, mind a XX. századi magyar irodalomnak reális képét. 1919 eseményzuhatagáról, Németh Lászlóra tett hatásáról, szerepéről az ún. harmadik utas nézetek kialakulásában jóformán semmit sem olvashatunk, kivéve öt sornyi eseményfelsorolást, ezzel a rejtelmes konklúzióval: „adatok, amelyek mögül eltűnt az idő”. Nem esik szó Szabó Dezső eszméinek döntő jelentőségéről Németh nézeteinek formálódásában, alig tükröződik a nyugati szubjektivisták—irracionalista filozófiák (pl. Dilthey, Spengler) és a reformista—revizionista munkásmozgalmi koncepciók (Hendrik de Man) irányt szabó szerepe Németh gondolkodásában. A tájékozatlanabb olvasót dezorientálhatja, hogy míg a könyvben nem talál idézetet olyan fontos elvi bírálatokból, mint Babits kritikái a *Tanúról* és a *Kisebbségben*ről, Molnár Erik vitája Némethtel a Korunkban, Révai 1938-as dolgozata a népi írókról, Lukács György *Prolog* vagy *epilóg* című írása stb., addig Vekerdi oldalakat citál egyrészt Gulyás Pálnak a *Kisebbségben* védelmére és magyarázatára írott cikkéből, másrészt a marxista kritika némely elhibázott megnyilatkozásaiból vagy éppen jószándékú, de tragikomikus mentőkíséleteiből, és csak azokból (Lukács György illetve Király István bírálatai az *Iszonyról*). Egyáltalán, bántó elfogultsággal mutatja be a könyv — különösen a felszabadulás utáni eseményeket tárgyaló részében — a (marxista) kritika viszonyát Németh életművéhez. Vekerdi „krónikus kiskorúságban szenvedő és az 'egyfelől-másfelől' méricskélésével elfoglalt kritikánkról” beszél. A valóságban éppen a lelkiismeretes marxista kritikuskok az utóbbi tizenöt évben a Németh László iránti tisztelettel és a feladat jelentőségének tudatától áthatva foglalkoztak gondolataival és művészetével, s a róla szóló tanulmányírók (Abodi, Béládi, Bori Imre, B. Nagy László, Mód Aladár, Nagy Péter, Pándi, Sükösd és még sokan) nem kicsinyességből, hanem egyszerűen a tárgy természetéből és a kritika feladatából következően kényszerültek az „egyfelől-másfelől” mérlegelésre. Készséggel elfogadhatjuk, hogy „a marxista kritika hálás lehet Némethnek: az ő műveivel gyűrűkötve nőtt fel vagy csi-

szólódott a hatvanas évek elején tanítvány-bírálok egész sora . . .”, de egyoldalú Vekerdi előbb homályosan, majd nyíltan fogalmazott erkölcsi vádjá a fiatal és középfiatal kritikusok ellen: hiányzik belőlük az önzetlenség, nem tudják megbocsátani Németh „sokoldalú szakszerűségét”. Ezek után Németh László egy értetlen és méltatlan Weimar Goethejévé mitizálódik, tragédiája feloldhatatlannak minősül, mert, úgymond, „szenvedése a kis nép—nagy író tragikus ellentéte” (349.). Arról az íróról és ideológusról állítja ezt Vekerdi, akit nemcsak saját szellemi egzisztenciáját, hanem az egész magyar kultúrát kis népe veszélyeztetettsége érzetéből és tudatából vezette le, s e kis nép műhelyéről bebizonyította, hogy képes és hivatott a világkultúrában is eredetit és újszerűt alkotni.

A kis nép—nagy író (bizonyára Németh Lászlóban is ellenkezést keltő) antinómiája a könyv végén, mintegy összegezőként bukkan fel, mégis úgy éreznem, hogy itt azoknak az apriorisztikus alapelveknek egyike szólal meg, amelyekből a könyv számos problematikus megállapítása és értékelése levezethető. S a Vekerdi munkájának hátterét alkotó ideológiai prekonceptiók közül még kettőt érdemes kiemelni, mivel axiómákként kezeli őket s vitatható értelmezéseket épít rájuk. „A mélyebb humánus (. . .) egyáltalán nem szükségképpen és sohasem egyszerűen tartozik hozzá a társadalmi haladáshoz” — ez az egyik, s folytatás a másik: „a művész pedig sokkal bonyolultabban s éppen ezért realisabban látja a társadalmi hanyatlást s haladást az ideológusnál, fényével és árnyaival ábrázolja mindkettőt.” (329—330.) Az erkölcsi tulajdonságként felfogott humanizmus és a politikai értelemben vett társadalmi haladás viszonyát az újkorban valóban ellentmondásosság jellemzi, de bonyolult kapcsolatukat épp ezért minden konkrét helyzetben csak konkrét analízissel lehet megvilágítani, s ezzel a kötet — Németh és a marxizmus viszonylatában — adós marad. Vekerdi másik gondolata azért sántít, merő a szépirói tehetség sajátos természetére hivat-

kozva az esszéista, az ideológus Németh László mindenkori igazságát is kétségbevonhatatlannak tekinti. Ezek a nézetek különben Németh László szavaival, s ami több, pálya-irányával, fejlődésével is cáfolhatók, amelyre nem a mélyebb humánus birtoklásának karizmatikus előjoga és a művészi tévedhetetlenség biztossága jellemző, hanem — Sötér szavaival — „az önmagát vizsgáló igazságkeresés” s a programjai mögött rejtő „megsejtett cáfolat”.

Az utóbbi években öröndetesen megszorodtak a két világháború közötti magyar irodalommal s benne a népi írók mozgalmával foglalkozó, az esszéisták igényen túlmutató tudományos közlemények, a mozgalmi csoportosulások, folyóiratok, írók pályatörténetének stb. módszeres feldolgozásai. Ezek gyakori hibája a Révai, Lukács egyes megnyilatkozásaiból, s még inkább az MSZMP KB Kulturális Elméleti Munkabizottsága 1958. évi állásfoglalásából kiolvasott marxista kritikái és történeti koncepció egyszerű megisméltése, nem alkotó, hanem illusztráló alkalmazása. Vekerdi talán az ilyen munkákra jellemző merevséget, tartalmi és módszertani szegényességet elkerülendő, az ellenkező hibába esik: a marxista igényű bírálatok értékes részét is negligálja vagy — Németh László írói érzékenységével azonosulva — mint szubjektív sérelmeket fogja fel őket, nem igazságtartalmukkal, hanem az íróra tett hatásukkal foglalkozik (vö. pl. 300.). Történetileg is hitelesebb, elméletileg és módszertanilag is tanulságosabb lenne könyve, ha a marxista kritika és irodalomtörténet megállapításainak félretolása vagy sérelmezése helyett objektíven értékelné, netán bírálná őket, szembesítve a Németh László-i életmű konkrét, finom részletekbe is beható megfigyelésből adódó tanulságaival, továbbfejlesztve, pontosabbá téve irodalomtörténeti köztudatunk — erényeivel és hibáival együtt mégiscsak több nemzedék komoly szellemi erőfeszítéseit tükröző — Németh László-képet.

Csűrös Miklós

Z. SZALAI SÁNDOR: GÁRDONYI MŰHELYÉBEN

Bp. 1970. Magvető K. 327 l.

Legendákat és beidegződött, megmerevedett ítéleteket eloszlatni nemcsak sürgető kötelesség, de kockázatot vállaló feladat is. Z. Szalai Sándor vállalta a megkövesedett ítéletekkel való szembefordulást, és bár nem szándékozott végleges álláspontokat kialakítani, a sokszor vitatható megállapítások jelentőségét is felismerte. Könyve része annak az éles vitákkal tarkított folyamatnak, amely

Gárdonyi Géza halála óta életművének értékelése körül folyik, és tart valószínűleg mindaddig, amíg megbízható kritikai kiadás nem készül a teljes írói életműből.

A szerző — miként könyvének címe is mutatja — nem monográfiát írt, inkább Gárdonyi írói műhelyébe, emberi és művészi gondolatvilágába enged betekintést. Laza kronológiával, életraizi és művészi-esztétikai

szempontokat változtatva igyekszik eloszlatni a „remete” Gárdonyi tévesen misztifikált legendáját, és az ájtatos-idillikus Gárdonyi helyett az elmélyült gondokodót — s talán kevésbé sikeresen —, a századforduló irodalmában jelentős író bemutatni. Mert bár ezt a laza kronológiát a kiadói szempontok alakították ki (Z. Szalai Sándor szerkesztette Tóth Gyulával a Szépirodalmi Könyvkiadó 1962 és 1966 között megjelent Gárdonyi-sorozata), és elsősorban a megjelent kötetek anyagához illesztett utószavak nagyközönséget tájékoztató szempontjai szabják meg e tanulmánykötet alaphangját, mégis az a legfontosabb, hogy végeredményként milyen írói portré bontakozik ki az egyes fejezetekben ismétlődő problémákból. Igaz, hogy néha terjedős, feleslegesnek tűnő, ismert kortörténeti és irodalmi problémákat magyarázó fejtegetések terelik el a figyelmet az írói teljesítményről, máskor vitatott vagy kevésbé fontos életrajzi legendák — talán itt szükséges — részletezése terheli a könyv egyes fejezeteit, de végül mégis előttünk van a teljes Gárdonyi-kép, ahogyan a tanulmányok írója látja.

Z. Szalai Sándor helyes és mindenképpen a legcélravezetőbb szemlélettel közeledik Gárdonyi emberi és írói sorsához. A századforduló szellemi világából lehet csak megérteni ezt a jellegzetes életpályát, nem pedig olyan meddő viták alapján, mint amelyet a *Vigilia* című folyóirat rendezett 1947-ben a „pipafüstbe burkolódzó” „spirituális nosztalgiaórl” és Gárdonyi hitelveiről. Az író kortársai sem értették meg az önmagát minden csoportosulástól függetlenített író, inkább irodalompolitikai küzdelmeikhez használták fel érvként és ellenérvként. A tanulmánykötet első két értékes fejezetében ezekről a vitákról kapunk hitelesen dokumentált képet. Kár, hogy a Nyugat irányítóiról szóló, terjedős (a teljességhez mégis kevés) és itt mellőzhető részletek terhelik a különben nagy körültekintéssel megírt fejezeteket.

A Gárdonyiról szóló legendák és viták bemutatása után laza időrendben követjük nyomon az írói életmű forrásait és alakulását. Z. Szalai Sándor is tudja, hogy ennek az életműnek nagyon fontos kérdése az, hogy van-e eszmei törés Gárdonyi írói pályáján, vagy az egész életmű egységes gondolati fogantatású? Ezért foglalkozik sokat ezzel a kérdéssel: a Magyar Hírlap politikai riportere, *A lámpás* ateista írója, az *Igazság a földön* radikális társadalombírája ugyanolyan gond számára, mint az Egerben letelepedett író eszmei világa, akinek pályáján — őt idézzük — „egyre jobban kiütököznek kezdettől meglevő eszmei-szemléleti következetlenségei”, s aki „társadalmi nézeteit tekintve olykor veszélyesen eltévedt”. Ugyanakkor állítja, hogy „ifjúságának politikai meggyőződését,

érzelmeit azonban sohasem tagadta meg”, s hogy igaztalan a „pozitívista irodalomtörténetnek” Gárdonyi apolitikus eszmevilágát bizonyító törekvése.

Az ellentmondásokat lett volna hivatott feloldani a könyv egyik legfontosabb — a „Darwintól Marxig” című — fejezete, amely sok új, eddig ismeretlen anyagot tár fel az író egri könyvtárából, hitelesen igazolt olvasmányélményeiből. A gazdagon illusztrált példák között Paul Janet, Peter Kropotkin, Ferdinánd Lasalle, Marx, Büchner, Schopenhauer, Nietzsche, Spinoza műveit találjuk. (A sor még nem is teljes, hiszen Z. Szalai Sándor példáit kiegészíthetnének Kierkegaard, Taine, Spencer, Bergson és az újkori teozófia legjelentősebb irányzatát, az antropozófiát megteremtő Rudolf Steiner és mások nevével.) A nevek és művek hosszú sora azonban nem igazodik rendszerbe: a szerző jelzi a hatásokat, de nem tudatosítja, hogy Gárdonyi gondolatrendszerében milyen eredményekhez vezetnek e hatások. Nála aligha jelent többet Schopenhauer, mint Kropotkin, vagy Marx sem fontosabb, mint a polgári radikális szociológia, illetve érthető módon van jelen egyszerre a spiritizmus naivságainak elutasítása és a szocializmus Gárdonyi-féle morális és etikus formája.

A Z. Szalai Sándor által „radikális reformernek” nevezett Gárdonyi a forradalmak felé haladó korának filozófiáiból és álfilozófiáiból, materializmusából és ateizmusából, pozitívista szemléletéből és a felburjánzó irracionálizmusból a világ megismerésének szándékát, a kutatás szenvedélyét örizte meg. Korának válsághangulatában a hitet és önmagát kutató értelemkereső író e hatásokból a szeretet és szeretetlenség, a társalanság és közösségi harmónia alternatíváit szűrte ki magának. Az elvesztett vallásos világkép helyére a szeretet-elvben megtestesülő embereszmény került, amely műveinek is alapproblémája lett *Az én falum* novelláitól a *Ki-ki a párjával* című regényéig. Gárdonyiban ugyanaz a küzdelem folyt, mint kortársaiban, az istenes verseket író Ady Endréhez és a biblia-tanulmányt megszerkesztő Móricz Zsigmondhoz hasonlóan ő is átélte átmeneti korának bizonytalanságát. Csak amíg ezek rátaláltak az értelemkeresés objektív, a társadalmi forradalomhoz vezető útjára, addig Gárdonyi az elvesztett hit helyébe új szubjektív világképet szerkesztett magának.

Eppen azt kellene már egyszer megvizsgálni, hogy a tanítóképzőből mit hozott magával Gárdonyi, hogyan ábrándította ki a „teológikus” világképből a mechanikus materializmus és a pozitívizmus, és az ateizmustól hogyan jutott el új világképéhez az irracionálizmuson keresztül. Z. Szalai Sándor könyve ehhez ösztönöz szempontokkal és bőséges forrásanyaggal szolgál.

Az életműnek ezt a korból fakadó egységes eszmei fogantatását tartjuk nagyon fontosnak, mert ez igazolja, hogy Gárdonyinak csak külső életformája volt az egri magány, és nem végső válasza a világ jelenségeire. A századforduló értelemkereső küzdelme így tetta korszerűvé az író műveit még élete utolsó éveiben is.

Ezt kellene talán átgondolni Gárdonyi megítélésekor, és nem azt bizonyítani pro és kontra, hogy politikus alkat volt-e az író, mert semmivel sem volt kevésbé politikus, mint kortársai jó része. Z. Szalai Sándor rákényszerült, hogy a misztifikálások és hamis legendák ellenében a társadalmi-politikai kérdésekben is szenvedélyesen tájékozódó „közéleti” Gárdonyit hangsúlyozza. Sajnos, így azonban arányokat téveszt! Túlzott jelentőséget tulajdonít például a „politikus” Dante eszméltető hatásának (egy nem túl jelentős Dante-fordítás kísérlete alapján), nem tisztázza Gárdonyi szocializmusának igazi tartalmát, és bizonytalanná válik a művészi teljesítmények értékelésében.

Jó példája ennek az *Isten rabjai* eszmeiségének megítélése. Jancsi felnőtt alakjában — írja Z. Szalai Sándor — „olyan hibákat ejt Gárdonyi, amelyek a társadalombírálat élet csorbítják: Jancsi és Margit légies, könnyes-mosolyos vonzalmának centrumba állítása miatt”.

Aligha ilyen egyszerű a kérdés! Jancsi alakjának kulcsszerepe van ebben a regényben: az író önmagát, világnézeti tájékozódását és eszménykereső vágyait írta meg sorában. Éppen Margit eszményített, légiesített alakjában választhatná Jancsi fráter az istenhit nyugalmát, de kapcsolatuk fájdalmasan nyugtalanító marad. S mint ahogyan Jancsi sem választja a külső világ útjait, Gárdonyi sem tud eltalálni a forradalmak társadalmi realitásához. Az útkeresés kettős lehetősége — a szubjektív és az objektív — ütközik össze a két alak „légies” kapcsolatában, amely a társadalmi-történelmi kor által meghatározott írói tudatvilág legmélyebb vallomása önmagáról és a társadalomról. Egy tudatosan alkalmazott regényszerkesztésről van itten szó, amelyet nem hibaként, hanem jelentős művészi teljesítményként értékelhetünk. Meg kell értenünk a regény ilyen szempontú szimbolikáját, ennek a modern történelmi regénynek huszadik századi analogiáját, és máris nem követeljük — nem követelhetjük — az írótól a „durva középkor” naturalista bemutatását. Kosztolányinak igaza volt az *Isten rabjairól* írott kritikájában, csak ő azt nem ismerte fel, hogy az, amit kifogásolt, a szecessziós jellemek és hangulatok, tudatos írói munka eredménye.

Messzire vezetne bennünket Gárdonyi művészetének jellemzése, de ez alkalommal

még egy dologra térjünk ki. Z. Szalai Sándor külön fejezetben foglalkozik Gárdonyi naturalizmusával és realizmusával. Ő maga megállapítja, hogy a századfordulón a naturalizmus majdcsak egyet jelentett a realizmussal, de Gárdonyi szociális problémákat elemző realizmusának aligha van köze a naturalizmus zolai elméletéhez. A szociális problémák felismeréséhez nem feltétlenül a naturalizmuson keresztül jutottak el a kor írói. (Feljegyzései között Zolát és Maupassant-t azért marasztalta el, mert az „állatembert” írták meg). A kérdés tisztázatlansága eredményezhette azt a megállapítást is, hogy a lírikus Gárdonyi „a naturalizmust a költői idealizmussal egyesítő megrögzött verselő volt”.

Az elgondolkoztató, fontos eróblémákat felvető könyv jelentős részét képezik Gárdonyi személyes, családi és szerelmi kapcsolatai. A dokumentumok feltárják ezeket a „titkos” ügyeket, bár örülnénk, ha nagyobb lenne hitelük. Gárdonyi házasságáról fiának, Gárdonyi Józsefnek *Az élő Gárdonyi* című könyvében olvashatunk. A könyv megjelenése után az író negyedik gyermeke, a Győrben élő ifjabb Gárdonyi Géza a Pesti Hírlapban folytatásos vitacikket írt, amelyben édesanyját igyekszik megvédeni. Z. Szalai Sándor ezt az álláspontot fogadja el, hibásnak tartva Gárdonyi József elfogultságát. A „hozományvadász” Gárdonyi ezek szerint meglehetősen erkölcstelenül járt el a házasságtöréskor. Sajnos, az egész történet itt is lezáratlan marad. Növeli a bizonytalanságot az is, hogy az ebben a kérdésben elutasított Gárdonyi Józsefet, aki még az író szövetségét is megváltoztatta, Z. Szalai Sándor ugyanabban a fejezetben (Schopenhauer tinta-cseppje) Gárdonyi Géza „autentikus életrajzírójának” tiszteli, és könyvéből elfogadja az író ismeretlen naplójának feljegyzéseit. (Sajnos, talán már reményünk sincs arra, hogy ez a napló valaha előkerüljön. Abban is csak reménykedünk, hogy Gárdonyi titkosírásának megfejtése hoz valami döntő eredményt, hiszen ebben a kérdésben is ő maga lenne a legautentikusabb.)

Mindezeknek persze csak abból a szempontból van jelentőségük, amennyiben Gárdonyi írói életművét befolyásolták, pályájának alakulását megszabták. E tanulmány is csak egyetlen „kulcsregényt” tud idesorolni (*Az a Hatalmas Harmadik*). Hasonlóképpen nem tulajdonítunk nagy jelentőséget annak a Margit-komplexumnak, amely Feszty Árpádné könyve (*A tegnapi*, 1924) nyomán vált az életrajzok „titokzatos” felnagyított eseményévé. Z. Szalai Sándor szétosztja ezeket a misztikus szerelmi legendákat, hiteles levelek alapján tájékoztat a szeretet és megértést kereső író vergődéséről. Kár, hogy ugyanakkor nem tud többet mondani az Egerben fel-

tételezett Mila-szerelemről, amelynek persze ugyanúgy nincs különösebb szerepe az író életmű alakulása szempontjából. Kuriózumként érdekes lehet, de az író műveit végül is nem ez a „lelki szerelem” emelte klasszikus rangra. Z. Szalai Sándor ebben az esetben — talán akaratlanul is — elindítója lett egy újabb „titoknak”, hogy Gárdonyi Egerben sem maradt szerelmi vizsgálató nélkül: „Anynyira azért nem marta meg a 'kígyó' Gárdonyit, hogy a 'gyíktól' is féljen” — olvassuk a sokat sejtető mondatot könyvében.

Még sok fontos részletkérdésben további munkára ösztönöz Z. Szalai Sándor könyve. Úgy gondoljuk, hogy nincs különösebb jelentősége annak a kérdésnek, hogy a két világháború közötti népi írók elfogadták, vagy nem fogadták el Gárdonyit, hiszen nekik Ady Endre, Móricz Zsigmond és Szabó Dezső voltak ösztönzőik; csak utalás történik arra — bizonyítékok nélkül —, hogy Gárdonyit kapcsolatok fűzték a Mezőfi Vilmos által újjászervezett Szociáldemokrata Párthoz; túlzás lehet az, hogy az *Igazság a földön* című elbeszélő költemény a dantei *Isteni Színjáték* vonzásában született; megemlíti, hogy az *Egri csillagoknak* tagadhatatlanul vannak „nacionalista felhangjai”, de jó lenne tisztázni végre megnyugtató módon Gárdonyi történelmi szemléletét is; nagyon fontos lenne foglalkozni az író esztétikai eszmerend-szerével; talán külön tanulmány lehetne annak a kérdésnek a tanulmányozása is,

hogy Gárdonyi prózájának milyen szerepe van az anekdotától és a romantikától megszabaduló magyar próza fejlődésében, hogy analitikus, lélekelemző realizmusa milyen sajátosságokkal bír: egyfajta erőteljesebb, valóságihűbb hangvétel keveredik ebben egy szecessziós, oldottabb hangulatvilággal stb.

Ezek a részletkérdések ugyanúgy, mint e recenzió minden megállapítása jelzik azt, hogy Z. Szalai Sándor nagyon fontos könyvvel gazdagította a Gárdonyiról szóló szakirodalmat. Igényes megközelítési szempontjai újabb gondolatokat hívnak életre, s ha egyes fontos vagy kevésbé fontos kérdésben nem is értünk egyet vele, vagy kifogásoltuk hiányos elemzéseit és túlzásait, mégis azzal az örömmel tettük le a könyvet kezünkben, hogy Z. Szalai Sándor kísérlete mindenképpen a leggazdagabb forrás- és dokumentumanyagot felvonultató munka. Legfontosabb tanulságának azt tartjuk, hogy a múlt Gárdonyi-portréja és az újabb idők egyoldalúan radikalizált, az életmű más részét elutasító ítéletei között csak kellő körültekintéssel és tárgyilagos szempontokkal lehet majd monográfiát írni az íróról. Ez egyelőre — kritikai kiadás és a dokumentumok teljes ismerete nélkül — még elsieltett vállalkozás lenne, de az ehhez hasonló, vizsgálódási szempontokat kialakító kísérleteknek nemcsak helye van, de hézagpótló szükség is van rájuk.

E. Nagy Sándor

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

Szerkeszti: Lengyel Dénes és Nagy Miklós. Regények. 45. köt. Minden poklokon keresztül (1883). Sajtó alá rendezte: Kókay György 297 l. — 54. köt. A gazdag szegények (1890). Sajtó alá rendezte: Gergely Gergely 403 l. — 59. köt. A két Trenk. Trenk Frigyes (1893; 1895). Sajtó alá rendezte: Radó György 546 l. — 63. köt. A barátfalvi lévita. (1896). Sajtó alá rendezte: Molnár József 245 l. Bp. 1969. Akadémiai Kiadó.

1963-ban jelent meg az első értékelés a JKK-ról. (ItK 1963. 4. sz.) Az azóta eltelt nyolc esztendő több tucatnyira gyarapította a sorozat köteteit, s megszorította a vele foglalkozó recenziók számát is. A különféle ismertetésekben — bírálatokban újra és újra megfogalmazódott: a JKK erényei mellett eltérő nézőpontok a fogyatkozások. A vállalkozás egészéről, tudományos eredményeiről mindenki elismeréssel szólt, bár a recenziók inkább a fenntartásokat, a kifogásokat részletezték. Korántsem kicsinyes szörszálhasogatás volt a szándék, hanem az, hogy a sajtó alól kikerülő újabb kötetekben még maradéktalanabb lehessen az öröm. Célserű mindezt előrebocsátani, mivel a továbbiakban sem fukarkodom az apróbb-cseprőbb kifogásokkal, és csak mellékes megjegyzésekbe szorítom a dicséretet.

A recenziálás módszerei közül azt követném, amely először a kötetek jegyzetanyagát általában érintő megjegyzéseket összegezi, s csak később kerít sort az egyes művek tudományos apparátusának értékelésére.

A négy regényt Jókai kései romantikájának, írói hanyatlásának termékeként — bizonyítékeként tartja számon az irodalomtörténet. Közülük csak egy — a *Gazdag szegények* — jelez témájában, szemléletében némi megfrissülést. Mégsem haszontalan e második vonalba tartozó művek tanulmányozása. Jegyzetapparátusuk tanúsága szerint számos alkotáslélektani, módszerbéli (a felsorolást folytathatnánk!) konzekvenciát tartogatnak, több ecsetvonással árnyalják az öregedő Jókai (az ember és az alkotó) arc-képét, s elriasztanak a túl sommás ítéletektől. Meggondolkodtató példa (és nem is a

legjellemzőbbet említjük!) Jókai Stáció utcai lakóhelyének és a *Gazdag szegényekben* szereplő „Zöld paradicsom”-nak a hasonlósága. Alighanem igaza van Gergely Gergelynek: Jókai a „Sárga házzal együtt egy regényének anyagát is megvásárolta” (i. m. 315.). Az effélékért is tanulságos olvasmány a négy mű jegyzetanyaga.

Nyilván nem várhatunk teljes egyöntetűséget, uniformizált megoldásokat a JKK tudományos apparátusaitól. Mindenképp szerencsés lenne azonban, ha a kötetek gondozói rövidebben — hosszabban jellemeznék az adott művet író Jókai életkörülményeit, magán- és közéleti vonatkozásokban egyaránt. Gergely Gergely nem foglalkozik ilyesmivel, Kókay György beéri Jókai politikai átalakulásának felvázolásával, Radó György túlon-túl szűkszavú, Molnár József azonban érezhető gondolatát idézi föl *A barátfalvi lévita* megírását övező, csalódásokkal, rezignációval teli időszakot. Az utóbbi megoldás pártján állunk! — A motívum-rogonság feltérképezésében is Molnár József eljárását tartjuk példászerűnek, ellenpólusként pedig Gergely Gergely igénytelenségére hivatkozunk. Kár felhívni a figyelmet olyan konkordanciákra (Barta János kifejezését kölcsönöztük), amelyek közül egyet sem(!) nevezünk meg...

Mivel mind a négy mű Péterfy Jenő emlékeztető Jókai-kritikája (1881) után jelent meg, különös érdeklődésre tarthatnak számot az egykorú gondolatát idéző sajtóvisszhangot feldolgozó fejezetek. Miért magasztalta, miben marasztalta el a „mozgó esztétika” Jókai romantikáját, mennyire tudta regisztrálni a hanyatlást vagy az új kezdeményeket. A gyűjtő- és kivonatoló munkán kívül Radó és Gergely Gergely időnként a kritikák kritikájára is vállalkozik. Az Irodalom-fejezeteket vizsgálva úgy találjuk, hogy a szelektálás és az ismertetés elveit nem tisztázták eléggé megnyugtatóan. Érdektelen, semmitmondó recenziócskák terhelik meg többször is a kritikai kiadás jegyzetapparátusát. Radó György 16 sornyi figyelmet szentel egy szerinte is felszínes cikkecske ismertetésének, Gergely Gergely egy bekezdésnyi időz a Hét „egy névtelen kis ismertetésénél”. Miért fontos, hogy „az Egyetértés 1883. október 28-i számában... csak rövid közlemény tér ki a mű (a Minden poklokban keresztül) megjelenésére, amely annak... árát is megemlíti”? stb. (Kókay idézett mondatában egyébként a nyelvhelyesség is sántít...) — Az érdemleges recenziók bemutatásának mikéntje is tarka képet mutat. Idézni könnyebb, kivonatolni keservesebb. E két eljárás ügyes, arányos elegyítése adhatná a megoldást! Gergely Gergely módszere tetszik a leginkább elfogadhatónak. — Kókay túl sokszor (és sokat!) idéz, s szinte egészében

közli Nagy Péter utószavát a Minden poklokban keresztül Olcsó könyvtári kiadásából — noha ez az írás nem tartalmaz reveláló új-donságokat.

Lehangoló tapasztalat: a jegyzetanyagok szerzői olykor a kritikai kiadáshoz és Jókaihoz is méltatlan stílusban írnak! Nem mindenütt és nem is mindegyikük, ám az összkép meglehetősen kedvezőtlen. Nem örvendetes, hogy a hivatalos stílus a maga szürkeségével, személytelenségével, rideg nyelvi megoldásaival benyomult a kritikai kiadásba (főleg Kókaynál), hogy a szellemes, lebilincselő fogalmazás ritka oázis, s csak Radó és Gergely szolgált rá néha példát. A nyelvhelyesség szabályainak ismételt megsértését érzem elsősorban méltatlannak Jókaihoz és a sorozat tekintélyéhez! Példák A gazdag szegények tudományos apparátusából: szószaporítás: „de az viszont” (291.); egyeztetési hibák: „... bejegyzés, amelyek olykor a másolaton csak nehezen fedezhetők fel...” (291.), „... több olyan motívum ismétlődik, amelyek...” (366.), „... több olyan motívum is felmerül, amelyek az utána következő regényekben ismétlődnek meg...” (366.); a „Meg kell azonban jegyeznünk” (312.) kezdetű mondat csak rosszálló folytatással volna helyes stb. A két Trenk jegyzetanyagából: „... ez arra enged következtetni...” (384., 394.), „... nem mindig tartotta be...” (385.), „... börtönbüntetései alapforrása...” (400.), „Ha pedig valaki mégis érdeklődne Trenké iránt, akkor emlékirataiból (!) igazabb fogalmat alkothat róluk...” (424.) stb. Főként A gazdag szegények apparátusában hemzsegnek a helyesírási hibák. Vastagabban kellett volna fognia a lektori, illetve a szerkesztői ceruzának! S ha már a helyesírást emlegetjük: miért nem maradéktalan a Jókai-szövegek egységesítése? Csak két példa az ellentmondásos megoldásra: Minden poklokban keresztül, 26: 23: „processzióztak” — 34: 22: „processzióval”; A barátfalvi lévita, S miért éktelenítik itt-ott durva helyesírási hibák Jókai regényeit a kritikai kiadásban? Mutatványként néhányat: Minden poklokban keresztül, 11:12: „ráhagyta magát beszélni”; uo. 56:22: „játszanak” (szó sincs kijelentő módról!); A gazdag szegények, 10:19: stb. Föltétlenül ki kellett volna gyomlálni az efféléket!

Régi panasz, hogy a Targyi és nyelvi magyarázatok c. fejezeteknek nincs megnyugtató koncepciójuk. Különös ellentmondás, hogy egyszer számitanak az olvasó nyelvtudására (nyilván ezért nem fordítja le Gergely Gergely a Zolához címzett Jókai-lelvi idézett részleteit), másszor meg lebecsülik, s elmagyarázzák, kicsoda Harpagon (A gazdag szegények, 194:2). Radó György is bizik az olvasó nyelvtudásában, s csak németül idézi Trenk Frigyes emlékiratait,

majd közli, mit jelent a „generálmars” (16:22) és a „jáger” (22:34) kifejezés. A barátfalvi lévita jegyzeteiben megmagyarázzatik az „ex off” (17:4), a „profanum vulgus” (15:26), a „hic-haec-hoc” (19:34), ám ugyan-csak töprenghetünk a „manupropria” (13:16) és a „frugális” (18:1) jelentésén. Megtudjuk, mi a „cibereleves” (20:15), a „cikákolás” (23:31), a „celőke” (121:13), a „fölmágyázás” (137:10), de vajon mi lehet a „posajtott korpá” (20:17)? Az az olvasó, akinek Kókay elmagyarázza, ki volt Saul (Minden poklokon keresztül, 22:10), nyilván Dávidról, Góliátról és Józsuéről sem hallott. Kiletükről azonban nem kap fölvilágosítást. Ha magyarázzák a „nemezsüveg” kifejezést (A gazdag szegények, 6:3), akkor a „vidraszinút” (uo. 6:3), a „bagaria csizmát” (uo. 7:12) és az „abaposztót” (uo. 35:32) is értelmezni kell. S kimondottan kínos, ha Jókai segítségét sem fogadjuk el. A két Trenkben maga a szerző adja meg a „cui prodest?” jelentését (171:6), Radó mégis szerepelteti a kifejezést a jegyzetekben. Molnár József is bizalmatlan. Jóllehet a „lakedémoniak” (20:16) szó jelentése három sorral lejjebb kiderül, hátul is kap magyarázatot.

Nyilvánvaló ellentmondásokra mutatunk rá, ám máris hozzátesszük, hogy a mindent, illetve a semmit sem magyarázás végletei közt alighanem lehetetlen megnyugtató középút találni. Kevés maradt immár, ami csak az egyes kötetek tudományos anyagát illeti.

A *Minden poklokon keresztül* c. regény gondozóját, Kókay Györgyöt már elmarasztaltuk egyben-másban. Mintha nem a legnagyobb figyelemmel végezte volna munkáját. Erről tanúskodik az eddigieken kívül például az, hogy Orbán Balázs munkáját emlegetvén, már egy „másik írott forrás”-ról is szót ejt (215.), ám ezt csak nyolc oldallal hátrább (223–224.) nevezi nevén. Így az olvasó bizonytalanságban marad. Kókay néha ellentmondásba keveredik önmagával. A 217. oldalon kijelenti, hogy Jókai „több lényeges kérdésben közel került a kereszties hadjáratok mai marxista megítéléséhez”, a 226. lapon pedig már azt olvashatjuk, hogy „A keresztesháborús megítélésében Jókai ugyanolyan liberális nézeteket képviselt, mint a korabeli egyházpolitikai és vallási kérdésekben.” Most melyik megállapításnak higgyünk? (Vajon az elsőnek idézett mondat nem szándékolt félrehallás?) — Az pedig már egyenesen bosszantó, hogy mennyi baj van ebben a kötetben a számozással! A Szövegváltozatok c. fejezet a 115:21-es variánstól a 190:4-esig rendre pontatlanul adja meg a lelőhelyet. Többnyire csak a sor számában van eltérés, néhol a lapszám is hibás. Ugyanezt tapasztaltuk a Tárgyi és nyelvi magyarázatokban a 111:24-es jegy-

zettől a 188:24-ig, s még ezután is néhány esetben. Ilyen fényűzést egy kritikai kiadás nem engedhet meg magának, s nehéz elképzelni, hogy mindez pusztán véletlen...

A Gergely Gergely által sajtó alá rendezett kötetből — sajnos! — nem sikerült megtudnunk, hogyan is hangzik pontosan A gazdag szegények címe. A gerincen névelő nélkül áll, beljebb már névelővel, a 314. oldalon „Gazdag szegények”, a 315-en „A gazdag szegények”. Gergelynek döntenie kellett volna ebben az „ügyben”! A regény jegyzetanyagának színvonala eléggé egyenetlen. Úgyes és elkedvetlenítő megoldásai egyaránt akadnak. Az előbbire idéztünk már példát, az utóbbira is álljon itt egy! Izzalmas lehetne a Jókai és Zola kapcsolatait tárgyaló fejezet, ám a szerző inkább csak az ide vonatkozó irodalmat kivonatolja, saját véleménye pedig (a 309–310. oldal fordulóján) iskolapédája a habozó, ingatag, semmitmondó állásfoglalásnak. S hasztalan kerestük Gergely jegyzeteiben Dickens nevét, noha A gazdag szegények „világa” inkább őt idézi, mintsem Zolát!

A Trenk-regények gondozója, Radó György bánik anyagával a leghajlékonyabban. Lendületesen, olykor a szépiró ihletével fogalmaz (ritka érény!), s kitűnő a Trenk-téma bibliográfiája is. Néhol azonban felszínesnek érezzük. Trenk Frigyes emlékiratainak és Jókai két regényének összefüggéseiről elég röviden, mondhatni sommásan nyilatkozik. Hasonlóképpen felszínes a *Rab Rábynak*, a *Gróf Benyovszky Móríc életrajzának* és a két Trenk-regénynek az összevetése is. A „mintavételek” szellemesek, ám meggyőző erejük csekély, a tüzetesebb elemzést nem pótolhatják.

A barátfalvi lévita sajtó alá rendezőjét, Molnár Józsefet eddig kevészer emlegettük, de csaknem mindig dicsértük. Látványos megoldások nélkül alapos, megbízható munkát végzett. Tudományos apparátusa például szorgos, lelkiismeretes kutatómunkáról tanúskodik, kivált város- és egyháztörténeti anyagát érezzük gazdagnak. Ellenvetésünk csupán egy kérdés erejéig volna. Vajon érdemes-e egy mindössze 137 oldalas — és esztétikai szempontból gyenge! — regény kritikai anyagát 100 oldalnyira duzzasztani?

A teljesség igénye nélkül szólunk a JKK négy kötetéről. Visszapillantva az elmondottakra, aránytalanul soknak látszik az akadémuskodás, kevésnek az elismerés. A JKK nem hibáktól hemzsező vállalkozás, jóllehet itt főként a fogyatkozások előszámlálására szorítottunk. Hamisan hangzanék most minden mentegetődzés, ezért a gondolatmenetet csak azzal zárjuk, hogy kifogásainkat, ellenvetéseinket a Jókai-életmű és a kritikai kiadás tisztelete sugallta.

Lőrinczy Huba